

KİTAP TANITIMI

Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, Berlin; Newyork: Walter De Gruyter 1991-1995, ISBN: 3-11-011859-9.¹

Genel olarak kelim disiplinine, özel olarak ise bu disiplinin teşekkülünün ilk evrelerine yoğunlaşan bu altı ciltlik çalışma, İslam ilim ve itikat tarihine de şümüllü bir bakış sunmaktadır. İslami ilimlerin sekizinci ve dokuzuncu asırlarına dair yazılmış en mufassal çalışma özelliğini taşıyan bu eser, İslam uzmanları tarafından yirminci yüzyılın son çeyreğinde telif edilmiş eserler arasında, arz ettiği ilmi ihtisas düzeyi, kaynak tenkit ve tahlilinde gösterdiği maharet, zengin bir belge arşivine referansı, argüman tutarlılığı ve kültürel-dini dile nüfuzu ile müstesna bir yerde durmaktadır. Son cildi (4. cilt) 1997 yılının başlarında tamamlanan eserin hazırlığı, yedi yılın üzerinde bir zaman zarfına yayılmıştır. Van Ess'in eserinde kullandığı organizasyon şemasına dair bilgi edinmek isteyen okuyucular için, çalışmanın bir taslağı ilk cildin birinci sayfasından itibaren bulunmaktadır. Çalışmanın A, B, C ve D harfleri ile gösterilen dört ana bölümü, Arap rakamları ile numaralandırılmış alt bölümlere ayrılmıştır. Sekizinci dereceye kadar devam eden bu bölümlemeye, Roma rakamları ile sıralanmış ve alt başlıkları yine Arap rakamları ile numaralandırılmış metinler eşlik etmektedir. Okuyucuların da fark edeceği gibi, 737. sayfaya kadarki bölümler (1. ve 4. ciltler arası) yorum ve analiz, müteakip bölümler ise çalışmaya konu olan birincil kaynakların Almanca tercümelerini ihtiva etmektedir. Dördüncü cildin son bölümü (s. 739-1107) metne dair tashihler, detaylı bir bibliyografya ve indekse tahsis edilmiştir. Dolayısıyla, metinde kendisine referans verilen ayetler, önemli bulunan metinler, birincil Arapça kaynaklar, Arapça ve Grekçe ıstılahlar ile beraber isim, yer, konu ve kavramlar indeksi mezkur bölümde bulunmaktadır. Bu tanıtım yazısı, ciltlerin muhtevalarını kısaca özetleyip, çalışmanın bütününe dair bazı mülahazalarda bulunacaktır.

Yedinci yüzyıl İslam itikadı üzerine giriş mahiyetinde bir değerlendirme ile açılan birinci cilt, müteakiben İslam tarihini sekizinci yüzyıl Suriye ve

1 Bu eserin tanıtım yazısı Gerhard Böwering tarafından yazılıp, *Journal of Near Eastern Studies*'in 61'inci Sayısı, No: 1'de (Ocak 2002) 55-57 sayfaları arasında yayımlanmış, Zeynep Kot tarafından Türkçeye tercüme edilerek hazırlanmıştır.

Irak'ı üzerinden okumaktadır. Bu minvalde, dönemin dini akımları, Suriye'de Kaderiye, Irak'ta Mürcie, ılımlı Şia'nın (İmamiye Şiası) başlangıç evreleri ve erken dönem İslam inancının heretik bazı kolları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İslam tasavvufunun nüvesini oluşturan düşüncelere ise ancak kısmen ve yüzeysel bir biçimde değinilmiştir. İkinci ciltte aynı konular, sekizinci yüzyıl ve Irak'ın merkezi konumu üzerinden ele alınmaya devam ederken, İran, Arap yarımadası ve Mısır da konu kapsamına katılır. Yine bu ciltte Basra'da Mutezile ve Kaderiye, Irak ve İran'da Haricilik, Horasan'da ise bazı mistik ve dini fırkalar araştırmaya dahil olur. Cildin üzerinde yoğunlaştığı diğer dini fraksiyonlar Cehmiye, muhtelif Şia grupları ve İslam'ın bu ilk döneminde zuhur eden bazı Mürcie akımlarıdır. İkinci cildin ihtiva ettiği konular, yazarın onlara verdiği önem ve ağırlık sırasıyla şöyledir: Basra ve Horasan'da İslam kelamının inkişafı, Mısır'da kelim alanında gözlemlenen gelişmeler ve Mekke ve Medine'de zuhur eden yaklaşımlar.

Üçüncü cilt İslam'ın serüveninin münhasıran sekizinci yüzyılın ortası ile dokuzuncu yüzyılın ortası arasında kalan kesitinde Abbasi payitahtı olan Bağdat'a yoğunlaşmaktadır. Öte yandan cilt, van Ess'in Mutezile ve bilinen önemli temsilcilerine dair analizi ile öne çıkmaktadır. Ess, Dirar b. Amr, Muhammer b. Abbad, Bişr b. el-Mutamir gibi erken dönem Mutezile düşünürlerinin fikirlerini derinlemesine tahlil ederken, büyük Mutezile kelamcılarında Abu Huzeyl ve el-Nazzam'ın geliştirdiği düşünce sistemlerini de tasvir eder. Bu düşünme biçiminin Abbasi döneminde siyasete angajmanı ve takipçilerinin bu angajmanın bir sonucu olarak, müteakip İbn Memun döneminde tahkikata uğraması yine bu cildin araştırma konularındandır. Çalışmanın son yayınlanan bu dördüncü cildinde, sair ciltleri de kapsayan bir indeks bulunmaktadır. Cildin en esaslı kısmının ise İslam kelamının teşekkülünün ilk evresini bileşenleri ile beraber değerlendiren son kısmı olduğu söylenebilir. (s. 353-737) Van Ess bu bölümde İslam düşünce tarihinin Tanrı, insan, ahiret inancı ve iman gibi temel konularına dair eleştirel bir tarih okuması yaparken, kelim ile toplum arasındaki ilişkiyi erken dönem İslam düşüncesinin teşekkülü minvalinde tahlil eder.

Önceki ciltlere yardımcı olmak üzere tasarlanan beşinci cilt, ele alınan konulara dair birinci elden Arapça İslam kaynaklarının Almancaya tercümelerini ihtiva etmektedir. Bu tercüme, A. 1 ve C. 3. 2. 2. arasında numaralandırılmış, ilk iki cilt ile üçüncü cildin ilk yarısında (292. sayfaya kadar) bulunan tahlil ve yorum bölümlerine paralel bir biçimde ilerleyen yedi yüzün üzerinde destekleyici metinden oluşmaktadır. Yirmi bir başlık altında toplanan bu tercüme ilişkili olduğu konular kısaca Mürcie, ılımlı Şia (İmamiye Şiası), Haricilik, erken Mutezile, Basra Mutezile ve Bağdat Mutezile düşünceleridir. Bu tercüme arasında Bişr b. Mutamir ve Ebu Huzeyl'in eserlerinden ik-

tibas edilen metinler ciddi bir yekun tutmaktadır. Ess'in tercümeleri fesahtat ve belagati ile, onun Almanca ve Arapça'ya birlikte hakimiyetine delalet etmektedir. Ess'in alandaki yetkinliği özellikle tercümelere düştüğü tahkik notlarında tebarüz eder. Bu notlar, sunulan kaynak külliyata koşut bir biçimde ilerleyen ve referanslarla desteklenmiş dilbilimsel yorumlardan oluşmaktadır. Altıncı cildin biçim ve muhteva açısından beşinci cildin bir devamı olduğunu söylemek mümkündür. Bu ciltte 22-35 arasında numaralandırılmış bölümlerin altında yer alan ve C. 3. 2. 2. ile C. 8. 2. 2. 5. arasına düşen (3. cilt s. 296 ile 4 cilt s. 349 arası) tahlil ve yorum bölümlerini tamamlayan sekiz yüzün üzerinde tercüme bulunmaktadır. Bu ciltte yer alan tercümelelerin neredeyse yarısı, İbn Memun'un maiyetindeki Mutezile kelamcılarında el-Nazzan'ın görüşlerini yansıtmaktadır. Sair metinler ise ekseriyetle, Abbad b. Süleyman ve el-Cahız gibi Mutezile ekolünün müteakip temsilcilerinin ve İbn Ravendi gibi heretiklerin düşünceleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Kuran'ın tabiatı üzerine yürütülen tartışmaları ele alan otuz üçüncü bölümde bulunan tercümeleler, okuyucu açısından merak ve ilgi uyandırıcı bir tablo sunmaktadır. Müteakip baskılarda, bu cildin iki bağımsız cilt olarak tasarlanmasının isabetli olacağı kanaatindeyiz. Ciltlerden biri tercüme metinlere hasredilirken, diğer cildin indeks, bibliyografya ve tashih notlarını içerecek şekilde hazırlanması düşünülebilir.

Van Ess'in çalışması İslam kelamını bölgesel gelişmeler ekseninde takip eden bir yaklaşım sergilerken, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda dini düşüncenin tarih ve coğrafya boyutlarına mercek tutmaktadır. Bununla beraber, van Ess'in çizdiği tarihsel coğrafya haritasında bazı bölgelerin diğerlerine nispeten daha detaylı bir biçimde çalışıldığını görüyoruz. Söz konusu orantısızlık, bu yeni teşekkül eden dini düşünce sisteminde bazen gözüpek, bazen ise kararsız bir biçimde müşahede ettiğimiz çok seslilikten, başka bir deyişle incelenen alanın doğasından kaynaklanabileceği gibi, mevcut kaynakların (özellikle heretik fırkalar ve tarih yazımı konusunda) amorf bir biçimde bulunmasından da kaynaklanabilir. Van Ess'in eseri bu yeni düşünce sisteminin doğuşunu, bu doğuşa eşlik ederken farklı kültür havzalarına hızla yayılan sosyal yapılarla beraber ve büyük bir ustalıkla tasvir eder. Sistem daha ortodoks bir yapıya doğru evrilirken, Kuran'ın yorumuna dair farklı görüşlerin ve yeni ihtida eden toplulukların İslamiyet öncesi kültürlerinin bu yapıya dahil edilmesi ile yeni bir din geleneği vücut bulmuştur. Çalışma İslam kelamının serüvenini, başlangıcına refakat eden tüm değişim, dalgalanma ve kararsızlıkları ile beraber tasvir ettikten sonra, bu düşünce sisteminin Bağdat halifesinin himayesi altında neşv-ü nema bulup, ortodoks bir karaktere dönüşmesini anlatır. Bir mukayese yapacak olursak, van Ess'in eseri İslam kelamının "skolastik" yapısına takaddüm eden "patristik" döneminin bir portresidir.

Van Ess, sözünü ettiğimiz portreyi çizerken, resmettiği arazinin engebeli yapısından, başka bir deyişle üzerine çalıştığı alanın bakir bir alan olduğundan ve ihtiyaç duyduğu kaynakların dağınık bir biçimde bulunduğu haberdardı. Ess öncelikle, mümkün olduğunca geniş tuttuğu kaynak yelpazesinden çektiği bilgi kesitleri ile bir envanter oluşturdu. Daha sonra bu envanter, yazarın ilmi firaseti, tarih bilgisi, dogmatik olmayan çalışma tarzı ve metin inşa kabiliyeti ile anlamlı bir bütüne dönüştü. Ess'in İslam kelamının sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarına dair ortaya koyduğu bilgi mozaığının, -İslam düşüncesinin yedinci yüzyılı, müteakip yüzyıllara nispetle aynı kapsam ve boyutta incelenmediği için- muhkem bir zemin üzerinde durmadığını ifade edebiliriz. Her ne kadar Ess esrarengiz bir duyarlılıkla İslam kelamının, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda zuhur etmiş ve ilk bakışta birbirinden tamamen tecrit edilmiş gibi gözükten firkaları arasında rabitalar kursa, aslında Hz. Muhammed'i Bağdat Mutezile okuluna bağlayan bir ana hat bulmak oldukça güçtür. Bu türden bir hattı çizmekte karşılaştığımız güçlükten, başka bir deyişle bu düşünce sisteminin, onun menşei olan Kuran ve Hz. Muhammed ile rabitaları açıkça kurulamadığından dolayı, İslam kelamı müstakil duran, hiçbir yere demir atamayan, anavatanında uzaklaşmış ve bulanık sulara yüzen bir gemi izlenimi vermektedir. Bu izlenim, erken İslam kelamının hizipçi firkaların bir terkibi ve güçlü bir ortodoks çekirdeği saran heretik bir kabuk olduğu algısını pekiştirmektedir. Ess'in, bu çalışma ile dile gelme imkanı bulan haklı talebi, söz konusu yanlış algı ve izlenimin tashihi-dir. Zira bu algının temel sebebi, son zamanda yapılan çalışmaların heretik firkaları, İslam kelamını ortodoksiye taşıyan kilometre taşları olarak okuma temayülüdür, ki bu algı gerçeği ancak çok geriden takip etmekle maluldür.

Pek çok muadilini geride bırakan bu hacimli eser, gördüğü itibar ve ilgiyi Ess'in İslam kelamının kurucu dönemini tahlilde gösterdiği maharete, döneme ilişkin kaynaklara hakimiyetine ve alana vukufiyetine borçludur. Eser, her ne kadar erken dönem Arap kaynaklarının amorf yapısını bir ölçüye kadar yansıtırsa da, yazarın eşine az rastlanır türden tahlil yeteneğinden dolayı, İslam kelamının müteakip yüzyılları ve bu yüzyıllarda ortaya çıkan düşünce sistemleri üzerine yapılacak çalışmalar için güçlü bir referans olarak kabul edilebilir. Çalışma Ess'in ilmi titizliğinin bir sonucu olarak, pek çok noktada okuyucuya her biri müstakil bir monografi olarak çalışılabilecek konularda da yeni ufuklar açmaktadır. Öte yandan araştırmanın konunun tüm detaylarına nüfuz eden güçlü analitik yaklaşımı okuyucuyu, birden fazla yöne aynı anda sevk ettiğinden eserin okunması baş döndürücü bir tecrübeye dönüşebilir. Ess'in konunun detaylı bir resmini sunması ile ortaya çıkan analitik labirente giren okuyucu, şayet alanda yeteri kadar donanıma sahip değilse, eserin anlaşılmasını kolaylaştıracak bir yol haritasına gereksinim duyabilir.

Eserin, erken dönem İslam kelamının temel konularının tarihsel ve kritik bir panoramasını sunan D bölümü, öte yandan (4. cilt, s. 353-737) bu ihtiyacı tam olarak karşılamaz.

Müstakil bir kitap uzunluğuna ulaşan bu özet ve terkip bölümü beş ana konu etrafında şekillenmektedir: Tanrı kavramı, insan tasavvuru, ahiret inancı, iman, kelam ve toplum. Van Ess'in, onun anlam arayışı ve terkip arzusu ile buluşan kalem darbeleri, mozaik parçalarından analitik bir aranjman yaratmaya muvaffak olsa da, ortaya çıkan resmin tastamam bir resim olduğunu düşünmek güçtür. Öte yandan, bu devasa külliyattaki muammaları keşfetmeye çalışırken kendimi çoğu kez, daha önce bir benzerine rastlamadığım bir ilmi derinliğe hayranlık duyarken buldum. Bu ciltler, geniş çaplı bir araştırma emek ve tecrübesinin ve ayrıca yüksek bir akademik başarının mahsulü olmak cihetinden, onu takip edecek ilmi teşebbüsler için de bir standart olarak düşünülebilir.

(Gerhard BOWERING)
trc. Zeynep KOT